

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ПРИНЦИП ПРИРОДНОГО ПРАВА

Однією з головних цілей розбудови України як правової держави та її незалежного розвитку є дотримання принципів верховенства права і демократії, втілення у реальне життя гасла «державна для людини», забезпечення прав та свобод кожного згідно з європейськими нормами і стандартами.

Для українського суспільства стає актуальним дослідження феномену верховенства права задля його втілення у життя як основи для забезпечення й розвитку прав людини. Верховенство права як принцип і як соціальне явище дедалі частіше відображається у вітчизняній юриспруденції — і теоретичній, і практичній.

Оскільки категорія «верховенство права» належить до загальнотеоретичних, то її тлумачення й визначення має здійснювати, насамперед, загальнотеоретична юриспруденція.

Серед вітчизняних учених-дослідників, які присвятили фундаментальні наукові праці проблемі запровадження та утвердження принципу верховенства права в Україні слід, зокрема, відзначити: В. Авер'янова, А. Зайця, В. Зайчука, М. Козюбру, А. Колодія, Є. Назаренко, Н. Оніщенко, М. Орзіха, С. Погребняка, П. Рабіновича, В. Селіванова, О. Скрипнюка, Ю. Тодику, М. Цвіка, В. Шаповала, С. Шевчука, Ю. Шемшученка тощо.

Не ставлячи перед собою завдання аналізувати весь спектр думок і підходів, зазначимо лише, що поняття верховенства права справді є надзвичайно багатограним і багатоаспектним; його можна розглядати на різних логіко-правових рівнях. У понятті верховенства права переплітаються наукова істина та цінності добра і справедливості, правові ідеали і практичний юридичний досвід, правові ідеї і правові почуття, досягнення науки та здоровий глузд тощо. Все це робить зазначену категорію досить динамічною [1, с. 15].

Адже верховенство права — це, безумовно, прояв загальнолюдських цінностей, розвитку культури суспільства, в тому числі й правової, головний засіб і мета суспільного розвитку, своєрідна демонстрація етапів формування та еволюції правової системи. Саме ця система, її сутність і природа, її вимір як соціального феномену визначають взаємозв'язок таких понять, як право і правопорядок, право і свобода, право і відповідальність, право і рівність, право і справедливість [2, с. 28].

Принцип верховенства права, зазначає Ю. Шемшученко, — це принцип головним чином природного права як сукупності ідеальних, духовних і найвищою мірою справедливих уявлень про право. Але в державі реально діє не ідеальне, а позитивне право, виражене у законах та інших його джерелах. Воно є результатом державної правотворчої діяльності [3, с. 76].

Під природним правом розуміють сукупність об'єктивних соціальних цінностей і потреб людського буття (свободу, рівність, справедливість тощо), а також універсальних норм і принципів, які лежать в основі всіх правових систем світової цивілізації [4, с. 175].

Явище, наголошує П. Рабінович, що виникає незалежно від держави, має загальносоціальну природу, є загальносоціальним феноменом. Тому природне (загальносоціальне) право — це певні можливості учасників суспільного життя, які об'єктивно зумовлюються рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх однойменних суб'єктів. Залежно від виду носіїв цих можливостей вчений розрізняє права людини, права соціальних спільнот та права людства [5, с. 9].

На думку С. Максимова, під природним правом зазвичай маються на увазі ідеальні першооснови права. Поняття «природне право» покликане виявити глибинну сутність права, а його «ідеальність» виявляється в тому, що воно: по-перше, існує у свідомості (правосвідомості) як її установка (хоча і знаходить вираження у формах поведінки); по-друге, є ідеалом тобто очищеною від випадковостей формою належного у стосунках між людьми. Крім того, природне право ви-

значає вихідні принципи, на підставі яких приймаються чинні правові норми і відбувається їхня критична оцінка, яка необхідна для того, щоб людина не стала заручником встановленого «позитивного» правопорядку [6, с. 376].

Ідея природного права, загального для всього людства, так само як й існування того, що називається правами людини, визнаються досить давно. Такі права, як право на життя, гідність, недоторканність особи, свобода совісті, думки, переконань, право на участь у політичних процесах є необхідними умовами устрою життя людини у цивілізованому суспільстві і повинні бути безумовно визнані та охоронятися державою.

Отже, природне право формує ті умови і способи життєдіяльності, які об'єктивно необхідні для нормального існування людини, функціонування суспільства і держави. Тобто людина формує у своїй свідомості природне право як ідеальну модель і водночас прагне відповідати цій моделі. Тому такий взаємозв'язок і взаємовплив можна вважати вирішальною та визначальною умовою прогресивного розвитку суспільства загалом, конкретної людини і природного права як ефективного регулятора суспільних відносин.

Безпосередній зміст природного права утворюється тоді, коли вимоги, що впливають із природного середовища, проходять через правосвідомість, її культурні коди (поняттєвий апарат і лексику). Внаслідок цього такі вимоги за своїм змістом стають правовими. Процес їх перетворення з неправових на правові тісно пов'язаний із взаємодією вимог природного права з позитивним правом (створеним людьми і закріпленим у законі) протягом усього існування держави і права [7, с. 44-45].

Культура фактично утворює соціальний контекст суспільства як соціальної системи. Цей контекст виступає загальною характеристикою цінності та значущості суспільства і людської особистості як явищ природної та соціальної реальності, що виявляють себе як певні культурно-історичні утворення і на рівні людини, і на рівні суспільства. Вони обумовлюються загальним розвитком цілого, тобто всієї соціальної системи, складовими якої вони є, водночас взаємно підтримують і визначають одне одного. У сукупності це становить людську історію — у певному розумінні, досвід освоєння людського буття, зв'язок минулого, сучасного і майбутнього тощо [8, с. 14].

Культура, на думку В. Селіванова та Н. Діденко, — це внутрішній духовний стан суспільства, який становить діалектичну єдність суспільних процесів створення соціальних цінностей (норм, знакових систем) тощо та освоєння історичного досвіду, що дозволяє в свою чергу якнайповніше сприяти процесові перетворення багатства людської історії у внутрішнє багатство особистості, виявленню і подальшому розвитку суспільних сил самої людини.

З цієї позиції, зазначають автори, правова культура за своєю суттю є певною системою настанов, які водночас є і образами, і почуттями, що обумовлені соціальними потребами упорядкування, нормування суспільного буття — спільної комбінованої діяльності людей, їх спілкування і співжиття та є яскравим вираженням зв'язку людини з природою [8, с. 14].

Правова культура, наголошує С. Алексєєв, явище більш широке і містке, ніж просто належний рівень правосвідомості; головне в ній — високий розвиток всієї правової системи, гідне місце права в житті суспільства, здійснення його верховенства [9, с. 269-271].

«Можливо, — зауважує С. Алексєєв, — саме через право втілюється головне, що закладене у призначенні культури, — потенціал накопичених духовних багатств, покликаних і здатних охоронити і захистити людину від неблаганних демонічних сил природи і суспільства» [10, с. 58].

Отже, досягнення суспільством такого стану розвитку, коли в ньому буде панувати правова культура, вимагає усвідомлення людьми значення ролі права у житті суспільства як однієї з найважливіших його культурних цінностей.

До самостійних соціокультурних цінностей права варто віднести права і свободи людини. Усі ці дозволи відкривають широкий простір для творчого розвитку особистості — найважливішого показника в галузі суспільних відносин. Разом з тим, право виступає і важливим чинником консолідації не лише окремого соціуму, а й людства в цілому. Відтак визнання правових цінностей, насамперед соціокультурних, є необхідним кроком на шляху до розвитку правосвідомості, до активної соціальної поведінки, охорони й примноження усіх цінностей суспільства. Саме соціокультурні цінності права, які є видом духовних цінностей взагалі, «задовольняють потреби соціальних груп суспільства у регулюванні соціальних відносин і вчинків людей», призначені «для

створення, підтримки та зміцнення соціального порядку і дисципліни, нормального функціонування суспільства» [11, с. 210-211].

Слід погодитися з М. Козюброю, який вважає, що феномен верховенства права може бути розкрито тільки за умови дотримання певних гносеологічних позицій щодо права: повинно мати місце розрізнення права і закону; право слід розглядати не як акт державної волі, а як соціальний феномен пов'язаний з такими категоріями, як справедливість, свобода, рівність, гуманізм; право має розглядатися у нерозривному зв'язку з правами людини [12, с. 47].

Акцент на правах людини при характеристиці принципу верховенства права є не випадковим. Передусім, слід нагадати, що права людини становлять невід'ємний компонент права; їх існування поза правом і без права не можливе, так само і право немислиме без прав людини. Це явища однієї сутності [13, с. 28].

Можна погодитися з тим, що система норм права не може претендувати на статус права, якщо вона не гарантує свободу і рівність за допомогою прав людини і громадянина. За інших обставин говорити про верховенство права безглуздо — через відсутність самого права. Саме тому права людини традиційно розглядаються в юридичній літературі в контексті принципу верховенства права і правової держави. Отже, права людини і верховенство права можуть існувати й ефективно діяти тільки в одній зв'язці.

Відповідно до принципу верховенства права має змінитись філософія розуміння права і прав людини. Адже Загальна декларація прав людини, міжнародні пакти з цього питання утверджують абсолютну цінність людської особистості, її пріоритет над державою, природний, невід'ємний характер прав і свобод людини [14, с. 69].

Процес історичного розвитку людини значною мірою залежить від обсягу її прав і свобод, визначає її соціальні можливості та блага, забезпечуючи характер життєдіяльності, систему взаємодій, відносин людей у суспільстві. Тому проблема захисту прав людини завжди була предметом гострих класових зіткнень за володіння правами, за їх розширення, що підвищувало і закріплювало статус людини у суспільстві. Кожен щабель розвитку суспільства був кроком на шляху набуття і розширення свободи.

Історія свідчить, що необхідні постійні зусилля для підтримання і вдосконалення механізму захисту прав та свобод людини. Кожне покоління відповідає на вічний виклик історії, пов'язаний із відстоюванням таких великих цінностей як свобода і права людини.

З огляду на потреби практичного застосування, як слушно зазначає В. Авер'янов, принцип верховенства права слід доктринально тлумачити як поєднання вимог, що забезпечують:

- підпорядкування діяльності всіх без винятку державних інститутів потребам реалізації та захисту прав людини;
- пріоритетність цих прав перед усіма іншими цінностями демократичної, соціальної, правової держави.

Отже, як зазначає автор, для потреб правозастосування розкриття реального змісту ідеї (принципу) верховенства права можливе передусім за умови зміщення акцентів із проблеми «утвердження» прав людини на проблему «забезпечення реалізації» прав та свобод людини і громадянина. Необхідність подібної зміни акцентів зумовлена, з одного боку, тим, що ми забагато говоримо про наділення правами, їх перелік і зміст, належну легалізацію прав, тоді як саме собою формальне (легальне) визнання навіть найширшого обсягу прав ще не означає, що людина спроможна реально скористатися цими правами, тобто що вони практично реалізуються [15, с. 3].

Зокрема, кожному шаблю в історичному розвитку прав і свобод притаманна юридична концепція людини як суб'єкта права й відповідні уявлення про її права та обов'язки, свободи і не-свободи.

Людина є критерієм людського прогресу, мірою історичних досягнень суспільства і держави. Роль права при цьому вбачається в забезпеченні самовизначення особи, її розвитку й соціалізації, зв'язку з іншими людьми, із суспільством у цілому. Право тут виступає як об'єктивно можливий масштаб соціальної свободи, що стримує її творчу активність, самоусвідомлення людини, гарантує суспільне визнання того, що кожний індивід народжується вільним і рівним іншому, а верховенство права розглядається як соціальний феномен, що зумовлює невід'ємні права люди-

ни і громадянина на свободу, рівність, справедливість, щастя, поважання і недоторканність [16, с. 142].

Вочевидь «право є необхідною умовою будь-якого суспільства: воно — той спільний порядок, якому мусять підкорятися як суспільство в цілому, так і кожен його член. Існуючи в суспільстві, я повинен свідомо поступатися на користь ближнього цілою низкою егоїстичних інтересів і цілей; я повинен поважати чуже життя, свободу й майно; таким же чином повинен ставитися до мене ближній; всі ми мусимо поважати право як спільний порядок, який має панувати над волею кожного з нас» [17, с. 6].

Принцип верховенства права орієнтує нас на сучасний образ людини: вона — морально автономна, самодостатня, мисляча, творча, діяльнісна, вірить у власні сили, прагне до самоутвердження, прагне вільного вибору тощо. І в цьому проявляється потужній гуманістичний вимір цього принципу.

За яких умов можливе ствердження принципу верховенства права, тобто реалізація його в реальному житті суспільства? На думку окремих дослідників цієї проблеми, на заваді самозростання та сваволі влади мають стати: громадянське суспільство, кожний чи більшість членів якого є особистостями, які мають потребу в повазі до себе з боку інших та влади, особистостями, що вірять у себе, тобто є сильними духом, вольовими людьми, які прагнуть самовизначення та максимального самоздійснення; мораль і загалом духовно-культурне зростання суспільства. Повноцінне, зріле громадянське суспільство — це духовно-розвинене суспільство, що поціновує моральні вартості, — це «просвітлена духом воля» [18, с. 14].

«Сьогодні існує необхідність в особистостях, здатних на цілком відкрите, публічне, а не підпільно-культурне існування — тих, які відкрито практикують свій спосіб життя і думки, завдяки яким можуть народитися якісно нові можливості для розвитку людини і суспільства в майбутньому», — стверджують вітчизняні філософи права [11, с. 216].

Свобода є сутнісною константою у визначенні індивіда як самостійно діючого суб'єкта, наділеного можливістю вибору відповідно до своїх потреб, бажань та цілей [19, с. 340]. Відтак, вільна, творча людина, яка проголошується в Україні найвищою соціальною цінністю, має врешті-решт не лише декларативно, а й реально визначати нормативно оформлений зміст діяльності держави. Якщо ж вказані судження об'єднати, то сформулюється триада «свобода-особистість-право», дотримання якої, на наш погляд, є умовою оптимізації процесів державотворення в демократичній державі.

У сучасних дослідженнях конституційно-правова теорія прав і свобод базується на трьох головних постулатах:

- усі люди вільні від народження і ніхто не має права відчужувати їхні природні права. Забезпечення й охорона цих прав — головне призначення держави. Основою свободи є рівність можливостей для всіх;

- свобода полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншим і загальному благу. Отже, свобода людини не може бути абсолютною, вона обмежена правами і свободами інших людей, принципами моралі, інтересами загального добробуту;

- межі свободи може визначити тільки закон, який є мірою свободи. Усе, що не заборонене, є дозволене. Частина дозволеного визначається через права людини. Закріплення прав потрібне для того, щоб допомогти людині усвідомити свої можливості, але жоден набір прав не вичерпує змісту свободи. Обмеження прав можливе тільки на підставі закону, що сприяє загальному добробуту в демократичному суспільстві [20, с. 162].

Ідея свободи як природженого права людини дістала свій розвиток у працях І. Канта, який пов'язував її з правовою рівністю людей та їх вільними стосунками. «Природжене право тільки одне-єдине. Свобода (незалежність від примусового ставлення іншого), оскільки вона сумісна зі свободою іншого, притаманна кожній людині в силу її належності до людського роду» [21, с. 261]. У наш час свобода розглядається як необхідна умова життєдіяльності людини. Свобода визначає певну соціальну автономію людини, самостійність і рівність [22, с. 9]. Вона впливає з духовної природи людини і за своєю сутністю є такою, що не може надаватися державою і суспільством. Останні повинні лише визнати за людиною цю свободу [23, с. 254].

«Свобода (члена суспільства) як людини, принцип якої я виражаю в такій формулі: ніхто не може примусити мене бути щасливим так, як він хоче (так, як він уявляє собі добробут інших людей); кожен має право шукати своє щастя на тому шляху, який йому самому вбачається добрим, якщо тільки він цим не завдасть шкоди свободі інших прагнути до подібної мети — свободі, сумісній за можливим загальним законом із свободою кожного іншого (тобто з таким самим правом іншого)» [24, с. 285].

Отже, офіційним мірилом свободи є право. Воно опосередковує нормативну основу свободи і є гарантом її здійснення, засобом охорони і захисту. Право — це не лише ті межі, в яких може бути здійснена свобода, а й необхідна умова, підстава для її реалізації. У цьому полягає основна цінність права для особи: через право особа дістає можливість задоволення своїх потреб та інтересів.

Людина не має залишатися тим, ким вона є від природи. Перед нею стоїть завдання — створити не щось таке, що існувало б поза нею, а, передусім, створити себе. Тільки через вільний вибір людина стає тим, ким вона є. Звідси повна відповідальність людини за свою сутність. Свобода для людини — це не тільки дарунок, а й важкий тягар. Вона приречена на свою свободу. Вона не може ухилитися від покладеної на неї тим самим відповідальності. Тому свобода пов'язана із справедливістю, з її основною заповіддю: віддати кожному згідно з його вчинками [25, с. 324].

На нашу думку, права людини, повага до них, дотримання і захист розглядаються як універсальний ідеал, основа прогресивного розвитку, передумова стійкості і стабільності суспільства. На наш погляд, тільки такий універсальний ідеал може бути втіленням змісту реальної справедливості, яка концентрує у собі найвищі, абсолютні правові цінності.

Як слушно наголошує В. Селіванов, коли йдеться про таке явище, як справедливість, то воно дійсно має аналізуватися в різних вимірах, зокрема історичному. Кожному історичному періоду розвитку людства притаманне своє розуміння справедливості. Але у всіх випадках у життєдіяльності державно упорядкованого суспільства воно не змінювало своєї сутності, становило значну соціальну цінність як певний критерій оцінки стосунків між людьми, їхніх вчинків, певних правил поведінки [26, с. 48].

Справедливість із давніх давен є визначальною ознакою і невід'ємним механізмом регулювання людських відносин, пов'язаних із пануванням та підкоренням, необхідністю підтримання взаємоповаги між людьми, гармонізації різних, у тому числі протилежних (конкуруючих), інтересів.

Принцип справедливості, на думку В. Горбатенка, перебуває в тісному взаємозв'язку з принципами «права», «законності» і «рівності». Він поширюється як на реально існуючий, так і на уявний (ідеальний) стан справ у суспільстві, виступає як належний (необхідний) імператив, відповідний сутності, правам і потребам людини [27, с. 150-151].

Проблема прав людини набула сьогодні глобального значення, а їх дотримання стало наріжним каменем і символом справедливості у внутрішніх і зовнішніх справах усіх держав і народів.

«Певний суспільний лад, наголошує С. Максимов, може бути визнаний справедливим не тому, що він «наш», а тому, що він захищає наші права і свободи, виступає гарантом їх існування» [28, с. 279].

Отже, духовність, принципи моралі, зокрема справедливості, мають становити специфічний соціогенний механізм українського суспільства, який сприятиме еволюційному пошукові раціональних форм права, державної політики і законодавства України, за допомогою яких мають реалізовуватись людські здібності, людина має пристосовуватись до навколишніх умов за рахунок залучення її до накопиченого людством інтелектуального надбання.

Найважливіше у праві — дотримуватись справедливості, а фундаментальною складовою справедливості є рівність.

Рівність розглядають як соціальний ідеал, що проявлявся протягом усієї історії людства. Не можна заперечувати, що люди є дуже не рівними у багатьох відносинах. Людська індивідуальність заперечує рівність, насамперед, рівність інтелектуальну і моральну. Однак, з погляду політики і права люди повинні бути рівними, тобто такими, що мають однакові права і однакові претензії на те, щоб їх розглядали як рівних. Політична і правова вимога рівності суперечить фактичній нерівності, але вона сприяє стабільності в суспільстві. Адже лише в суспільстві, в якому держава

забезпечує мир, стають реальними права і свободи, завдяки чому кожен має рівні, відповідно до закону надані і захищені державою можливості [29, с. 43-44].

Ідея прав людини як змістовна, внутрішня сторона категорії справедливості відповідає актуальній сьогодні концепції «рівності можливостей», що конкретизується у принципі «якомога рівніші початкові умови для всіх осіб» [30, с. 114-119].

Права людини належать кожному, оскільки усі є рівними від природи, і тому можуть бути зараховані до числа рівних початкових умов, однак, варіанти розпорядження цими правами кожен обирає на власний розсуд, керуючись уявленнями про своє призначення і місце у світі, задовольняючи власні амбіції та реалізуючи свої здібності, і така індивідуалізація є джерелом соціального розвитку.

Реалізація концепції «рівності можливостей» у суспільному житті і утвердження прав людини у всій їх повноті дозволяє зробити акцент на індивідуальному розвитку кожної особистості, адже коли ми стверджуємо, що права людини є найвищою правовою цінністю, то передусім маємо на увазі саму людину, як носія цих прав: «основною правовою цінністю є людська особистість і право існує для людської особистості і її охорони» [28, с. 276].

Тільки ставши на шлях культури й духовності, людина стає співтворцем права як втілення принципів свободи, справедливості, добра, загального блага, гуманізму тощо. Людству необхідно було пройти тисячоліття культурного й духовного розвитку, доки воно дійшло на окремих локальних просторах до тієї критичної маси культури й духовності, коли стала можливою побудова правової держави як принципу верховенства права в дії.

Принцип верховенства права в дії — це свідчення велетенської роботи історії, культури, економіки, політики, моралі тощо. Це — робота багатьох верств суспільства, яке закономірно підійшло до цього етапу розвитку. Цей принцип у дії означає бажання, волюве прагнення, вміння людей жити в умовах свободи, шанувати її, продуктивно, тобто творчо, використовувати. Таке життя передбачає шанобливе ставлення до іншого, до його індивідуальності, до його самості, гідності, права реалізувати себе повноцінно, — це усвідомлення свого обов'язку шанувати іншого, бо його свобода — це передумова моєї свободи і навпаки. Отже, принцип верховенства права в дії — це результат особистісних зусиль кожного.

Життя показує, що культура — це не лише норми, а й творчість, духовність, ідеали, цінності, принципи — все це вона транслює на правову реальність, трансформуючи її з явища суто цивілізаційного, соціального в явище культури, бо дбає не лише про збереження соціумного порядку, а й про втілення в стосунках між людьми гармонійного, духовного змісту. Духовне, окультурене суспільство вимагає такої самої влади, бо інша бездуховна влада його просто не влаштує.

Отже, необхідно підкреслити, що принцип верховенства права має сенс лише у тому разі, якщо право розуміється як соціальний феномен, який має глибоке коріння в культурі, духовних традиціях і ментальності народу. Зокрема, правова культура є неодмінною умовою формування правової держави, її громадянського суспільства, здійснення суспільно-правової реформи, утвердження верховенства права в усіх сферах соціального буття, свободи, різноманітних способів і форм реалізації правового статусу особи.

Використана література:

1. *Козюбра М. І.* Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика / М. І. Козюбра // Українське право. — 2006. — №1 (19). — С. 15-23.
2. *Зайчук О. В.* Деякі практичні засади реалізації принципу верховенства права / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко // Зб. наук. праць Ін-ту законодавства Верховної Ради України. — К.: Реферат, 2005. — С. 28-31.
3. *Шемшученко Ю. С.* Вибране / Ю. С. Шемшученко. — К.: ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2005. — 529 с.
4. *Філософія права: проблеми та підходи: [навч. посіб.] / [за заг. ред. П. М. Рабіновича].* — Львів: Юридичний факультет ЛНУ ім. І. Франка, 2005. — 332 с.

5. *Рабінович П. М.* Основи загальної теорії права та держави: [навч. посіб.] / П. М. Рабінович. – [вид. 5-те]. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.
6. *Максимов С. І.* Лекція професора С. Максимова: вступ до курсу «Філософія права» / С. Максимов // *Право України.* – 2011. – № 8. – С. 373-386.
7. *Орлов М.* Верховенство права в захисті прав людини / М. Орлов // *Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / [відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко].* – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – Т. II. Права людини у контексті поліцейської діяльності. – С. 44-45.
8. *Селіванов В.* Правова природа регулювання суспільних відносин / В. Селіванов, Н. Діденко // *Право України.* – 2000. – № 10. – С. 10-20.
9. *Алексеев С.* Право: азбука-теория-философия: опыт комплексного исследования / С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
10. *Алексеев С.* Теория права / С. Алексеев. – М.: БЕК, 1994. – 224 с.
11. *Філософія права:* [навч. посіб.] / [за заг. ред. О. Г. Данільяна]. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 280 с.
12. *Козюбра М. І.* Принцип верховенства права і права людини / М. І. Козюбра // *Права людини і правова держава (До 50-ї річниці Загальної Декларації прав людини): Тези доп. та наук. повідомлень 10-11 грудня 1998 р.* – Х., 1998.
13. *Козюбра М.* Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція / М. Козюбра // *Вісник Конституційного Суду України.* – 2000. – № 4. – С. 24-32.
14. *Мелех Л. В.* Верховенство права – основний принцип законності / Л. В. Мелех // *Науковий вісник Львівського державного ун-ту внутрішніх справ. Серія юридична. Зб. наукових праць / [гол. ред. В. Л. Ортинський].* – Львів, 2006. – Вип. 2. – С. 65-72.
15. *Авер'янов В. Б.* Принцип верховенства права в новій адміністративно-правовій доктрині / В. Б. Авер'янов // *Часопис Київського ун-ту права.* – 2006. – № 1. – С. 3-8.
16. *Колодій А.* Верховенство права в системі законодавства / А. Колодій, Н. Пелих // *Українське право.* – 2006. – № 1 (19). – С. 139-146.
17. *Трубецкой Е. Н.* Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой. – СПб.: Изд-во «Лань», 1998. – 156 с.
18. *Кравченко С. П.* Мова як фактор правоутворення та законотворення: автореф. дис. ... к.ю.н. / С. П. Кравченко. – Одеса, 2000. – 20 с.
19. *Краткий философский словарь / [под ред. С. С. Алексеева].* – М.: Проспект, 2001. – 491 с.
20. *Основи демократії:* [навч. посіб.] / [за заг. ред. А. Колодія]. – К.: Вид-во «Ай Бі», 2004. – 668 с.
21. *Кант И.* Сочинения: В 6 т. / И. Кант; [пер. с нем. Н. Лосского]. – М.: Мысль, 1994. – Т. 6. – 743 с.
22. *Селіванов В.* Приватно-правові засади концепції державної політики захисту прав і свобод людини в Україні / В. Селіванов // *Право України.* – 1997. – № 10. – С. 8-18.
23. *Бердяев Н. А.* Царство Духа и царство кесаря. Судьба России / Н. А. Бердяев. – М.: Мысль, 1990. – 383 с.
24. *Кант И.* Сочинения: В 6 т. / И. Кант; [пер. с нем. Н. Лосского]. – М.: Мысль, 1994. – Т. 1. – 543 с.
25. *Ницше Ф.* Сумерки богов / Ф. Ницше. – М.: Мысль, 1990. – 448 с.
26. *Селіванов В.* Буття права і справедливність / В. Селіванов // *Юридический вестник.* – 2004. – № 4.
27. *Горбатенко В. П.* Справедливність як соціально-правова цінність / В. П. Горбатенко // *Проблеми філософії права.* – Т. I. – Київ-Чернівці: Рута, 2003. – С. 150-153.
28. *Максимов С. И.* Правовая реальность : опыт философского осмысления: [монография] / С. И. Максимов. – Х.: Право, 2002. – 327 с.
29. *Тимошенко В. І.* Конституційний принцип рівності / В. І. Тимошенко // *Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики: до 10-річчя Конституції України і 15-ї річниці незалежності України. Зб. наук. статей / [за ред. Ю. С. Шемшученко]; [упоряд. І. О. Кресіна, В. П. Нагребельний, Н. М. Пархоменко].* – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – С. 43-45.
30. *Шкода В. В.* Вступ до правової філософії / В. В. Шкода. – Х.: Фоліо, 1997. – 223 с.

Макаренко Л. О. Верховенство права як принцип природного права.

У статті розкривається принцип верховенства права, який є принципом головним чином природного права, що формує ті умови і способи життєдіяльності, які об'єктивно необхідні для нормального існування людини, функціонування суспільства і держави. Підкреслено, що принцип верховенства права має сенс лише у тому разі, якщо право розуміється як соціальний феномен, який має глибоке коріння в культурі, духовних традиціях і ментальності народу. Зокрема, правова культура є неодмінною умовою формування правової держави, її громадянського суспільства, здійснення суспільно-правової реформи, утвердження

верховенства права в усіх сферах соціального буття, свободи, різноманітних способів і форм реалізації правового статусу особи.

Ключові слова: право, верховенство права, культура, правова культура.

Макаренко Л. А. Верховенство права как принцип природного права.

В статье раскрывается принцип верховенства права, который является принципом главным образом естественного права, формирует те условия и способы жизнедеятельности, которые объективно необходимы для нормального существования человека, функционирования общества и государства. Подчеркнуто, что принцип верховенства права имеет смысл только в том случае, если право понимается как социальный феномен, который имеет глубокие корни в культуре, духовных традициях и ментальности народа. В частности, правовая культура является неперенным условием формирования правового государства, ее гражданского общества, осуществления общественно-правовой реформы, утверждения верховенства права во всех сферах социального бытия, свободы, разнообразных способов и форм реализации правового статуса личности.

Ключевые слова: право, верховенство права, культура, правовая культура.

Makarenko L. The Rule of Law as a Principle of Natural Law.

The article reveals the rule of law as basis of natural law that creates the conditions and ways of life which objectively necessary for normal human existence and functioning of society and state. It is emphasized that the rule of law makes sense only if the right is understood as a social phenomenon that has deep roots in cultural, spiritual traditions and mentality of the people. In particular, the legal culture is a prerequisite for the formation of constitutional state and its civil society of social and legal reform, rule of law in all spheres of social life, freedom, different ways and forms of legal status.

It is argued that to achieve the following state society and legal culture requires understanding the role of human rights in society as one of its most important cultural value. An individual becomes co-creator of law pursuant to the principles of freedom, justice, kindness, common good, humanity etc. when keep culture and spirituality. The humanity shall pass millennium of cultural and spiritual development until it came to specific local spaces to the critical mass of culture and spirituality, when it became possible to build the rule of law as the rule of law in action.

The rule of law in action is a huge testimony of history, culture, economy, politics and morality. It includes the work of many society sectors which naturally came to this stage of development. This principle in action means volitional desire and ability of people to live in freedom, honor and productively. This life includes respect to others (personality, dignity, rights to realize themselves fully, freedom as prerequisite for freedom and vice versa). Thus, the rule of law in action is the result of personal efforts.

The article emphasizes the culture as normal creative, spiritual, ideal, valuable and principle of transition to the legal reality. The transforming from is a purely phenomenon of civilization and social phenomenon in the culture, because it cares of saving social order and realization of harmonious relations between people in the spiritual content. Spiritual, cultivated society requires the same power as far as other callous governments simply does not suit to it.

It is emphasized that the rule of law makes sense only if the law is understood as a social phenomenon that has deep roots in culture, spiritual traditions and mentality of the people. In particular, the legal culture is a prerequisite for the formation of constitutional state and its civil society, social and legal reform, rule of law in all spheres of social life, freedom, different ways and forms of legal status.

Key words: law, the rule of law, culture, legal culture.